

Ελένη Φέμιτς Κασάπη
(Jelena Femić Kasapis)¹
Ορθόδοξος Θεολογική Σχολή
Πανεπιστημίου Βελιγραδίου

255.83:811.14'02'276.5(38)
391.8:255.83(38)
811.14'02'37
COBISS.SR-ID 280491020 CIP - 7

Πιθανές καταβολές περι τής προελεύσεως τής χρήσεως τής μάσκας στο αρχαίο δράμα

Περίληψη. Η παρουσίαση αυτή αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης ιστορικο-φιλολογικής έρευνας η οποία εξετάζει τις τελετές των αρχαιοελληνικών μυστηρίων. Οι έως τώρα αναλύσεις μάς οδήγησαν στην ιδέα της μάσκας και στην ιδέα της επίχρισέως. Στο προοιμιακό τμήμα της εργασίας εκτίθεται η σχετική επιστημονική προβληματική. Το μεσαίο μέρος αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζονται οι γραπτές πηγές που επιβεβαιώνουν ότι στην αρχαιότητα οι συμμετέχοντες στις τελετές φορούσαν επαλειπτικά μέσα. Στο δεύτερο εξετάζονται δύο χωρία από μαγικά χειρόγραφα. Το τρίτο κεφάλαιο συνιστούν τρεις μαρτυρίες από τις οποίες καταδεικνύεται πώς και γιατί επαλείφονταν οι ποιητές. Στο άρθρο εφαρμόζεται η σημασιολογικο-συγκριτική μέθοδος, με τονισμό στα πολιτιστικοϊστορικά στοιχεία που παραπέμπουν στην εννοιολογική σύνδεση μυστηριακών τελετών και αρχαίου δράματος μέσω του συμβολισμού, αλλά και της χρήσης της μάσκας.
Λέξεις κλειδιά: επίχριση, μάσκα, πρόσωπο, μέσο επάλειψης, πηλός, γύψος, τελετή, μούστος, ποιητές.

Εισαγωγή

Είναι γενικότερα γνωστό το γεγονός ότι το αρχαιοελληνικό δράμα, τόσο ως τραγωδία όσο και ως κωμωδία, χρωστάει τη γέννηση και την εξέλιξή του στα θρησκευτικά μυστηριακά δρώμενα, τα Διονυσιακά. Ως εκ τούτου, γίνεται αφ' εαυτού κατανοητό, ότι αυτά τα δύο κοινωνικά φαινόμενα, ως γνήσιες εκφράσεις του ελληνικού πνεύματος, ιδιαίτερος σημαντικά για το κοινωνικό γίγνεσθαι των αρχαίων Ελλήνων, στο βαθμό που υπαγόρευαν και κατ' επέκταση παρείχαν και διαμόρφωναν την πνευματική και πολιτιστική ταυτότητα και τον μεταφυσικό προσανατολισμό της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, διακρίνονται από πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Δεν πρόκειται περί απλού, τεχνικής φύσεως συσχετισμού, παρά περί ζωντανής, οργανικής συνθέσεως των δύο αυτών φαινομένων, της Διονυσιακής λατρείας και της αρχαίας σκηνικής δραματοουργίας, σε βαθμό που θα ήταν εύλογο να ισχυριστεί κανείς ότι αυτά τα δύο τα χαρακτηρίζει ο παραλληλισμός μητρός και θυγατέρας.

¹ jkasapis@bfspc.bg.ac.rs (jkasapisd@gmail.com)

Εκτός από τα θεμελιώδη στοιχεία που συνδέουν αυτά τα φαινόμενα και αποτελούν το υπόβαθρό τους, όπως πρωτίστως ο μύθος ως κύριο ιδεολογικό και κινητήριο περιεχόμενο τόσο της Διονυσιακής λατρείας όσο και του αρχαίου δράματος, ο οποίος (μύθος) περιγράφει τις ζωές και τη μοίρα των θεών, οι οποίες συσχετίζονται με τις ζωές των ανθρώπων, το κάθε φαινόμενο από την πλευρά του και στο ανάλογο μέτρο και βαθμό, αναπαριστάνεται σε έναν και μοναδικό χώρο, στη σκηνή, αποδίδοντας έτσι την ενότητα δρώμενου και χώρου. Τόσο στη λατρεία, όσο και στο δράμα, έχει θέση το ομαδικό άσμα, δηλαδή το χορικό μέλος με τα μέρη στα οποία χωρίζεται. Αναπόσπαστο μέρος αποτελεί και ο χορός με συγκεκριμένη κίνηση και χορογραφία.

Οι θεοί, οι οποίοι έχουν σημασία για την έρευνά μας είναι ο Διόνυσος, και η θεά Δήμητρα με τη θυγατέρα της, την Κόρη (Περσεφόνη) όπως προσφωνείται στις πηγές. Κι αυτό διότι οι λατρευτικοί εορτασμοί της αρχαιότητας που ήταν αφιερωμένοι σε αυτές τις θεότητες, τα Διονυσιακά και τα Ελευσίνια μυστήρια, αποτελούν αντιπροσωπευτικές και πραγματικά μυστηριώδεις μυστηριακές τελετές, στις οποίες η συμμετοχή εξασφαλιζόταν αποκλειστικά και μόνο με έναν ιδιαίτερο τρόπο εισαγωγής σε αυτές, τη μύηση (initiation).² Η σχετική επιστημονική βιβλιογραφία αναφέρει τα προσώπια, δηλαδή τις μάσκες οι οποίες χρησιμοποιούνταν για θρησκευτικούς σκοπούς και στις λατρείες. Ανάλογους συσχετισμούς, εάν ανατρέξουμε στο προηγούμενο ιστορικό παρελθόν, μπορούμε να κάνουμε με την νεολιθική εποχή και την περιοχή της Μέσης Ανατολής (Burkert 1985: 103). Ο Burkert εντοπίζει αναφορές για προσώπια οι οποίες αναπαρίσταναν τόσο μορφές ζώων όσο και ανθρώπων, όπως για παράδειγμα τα προσώπια των Σιληνών και των Σατύρων, ενώ επίσης αναφέρει προσώπια που παρίσταναν γυναικεία πρόσωπα. Στο ίδιο σημείο αναφέρει ότι η προσώπια της θεάς Δήμητρας Κιδάριας („Demeter Kidaria“) φυλάσσονταν στην πόλη της Αρκαδίας, τη Φενεό, και μάλιστα ότι κατά τη μυστηριακή τελετή αφιερωμένη σε αυτήν την θεότητα ο ιεροφάντης πρώτα έθετε την προσώπια στο πρόσωπό του

² Την αρχαία ελληνική θρησκεία, έχοντας κατά νου όλες τις πολύπλευρες παραμέτρους, τη χαρακτηρίζει η δημοσιότητα «σε ακραίο βαθμό» και η διαφάνεια, κάτι που στην ουσία σημαίνει διαφάνεια και προσβασιμότητα απέναντι στον καθένα ο οποίος με τη συμμετοχή του σε αυτήν και μόνο διεκδικεί και λαμβάνει τη δική του θέση και την αναγνώριση στο κοινωνικό σύνολο. Αποδείξεις αυτής της δημοσιότητας και διαφάνειάς της αποτελούν οι συνηθισμένες και συχνές ιερές τελετές και οι τελεταρχικές πομπές· έπειτα οι κοινές τράπεζες (συσσίτια), ιεροτελεστίες, όρκοι οι οποίοι απαγγέλλονταν από κοινού, όπως και οι ναοί γεμάτοι αφιερώματα (αναθήματα) δημοσίως εκτεθειμένα σε όλους. Ταυτόχρονα, όμως, υπήρχαν ανέκαθεν και μυστηριακές λατρείες ('secret cults'), τα μυστήρια, στα οποία η συμμετοχή εξασφαλιζόταν με μυσταγωγία, τη μύηση ('initiation') (Burkert 1985: 276).

και έπειτα χτυπούσε με μαστίγιο τους κατοίκους του Κάτω κόσμου (104). Ο ίδιος επιστήμονας περιγράφει και μια ανυψωμένη σε κοντάρι προσωπίδα στην οποία διακρίνονταν και τα γένια, η οποία ενδέχεται να παρίστανε τον θεό Διόνυσο, και ότι άνετα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ήταν δυνατόν να φορεθεί στο κεφάλι (ibid.). Τα επόμενα δύο στοιχεία συνδέουν εξίσου μέσω κοινών σημείων μυστηριακές τελετές (και πάλιν της Δήμητρας και του Διόνυσου) και τη χρήση της προσωπίδας. Κατά τη διάρκεια της πορείας της τελετουργικής πομπής προς την Ελευσίνα, η οποία αποτελείτο από τους συμμετέχοντες στη λατρεία, «μορφές με διακωμωδιστικές προσωπίδες» στο κομμάτι του δρόμου όπου περνούσε ένα ρυάκι, κάθονταν σε ύψωμα δίπλα σε μια γέφυρα, εκφοβίζοντας και λαιοδρώντας τους περαστικούς (οι λεγόμενοι «γεφυρισμοί»). Κατά την περίοδο των Διονυσιακών μυστηρίων στους δρόμους περνούσαν άμαξες με μεταμφιεσμένες (masked) μορφές οι οποίες διέσυραν, εξευτέλιζαν και απηύθυναν άκρως σκληρά, χοντροκομμένα αστεία προς τον κάθε τυχόντα περαστικό (ibid.). Οι γραπτές μαρτυρίες οι οποίες θα εκθέσουμε σε αυτή την εργασία θα δείξουν λεπτομερέστερα πώς και σε ποια μορφή αυτό το μοτίβο διαδόθηκε στους κωμικούς ποιητές.

Η επιστημονική βιβλιογραφία την οποία ήμασταν σε θέση να συμβουλευτούμε δεν υποστηρίζει τη χρήση του προσωπίου, της προσωπίδας, δηλαδή μάσκας από την πλευρά των συμμετεχόντων στις λατρείες της αρχαιότητας, των μυστών, ανεξάρτητα από το εάν επρόκειτο για φορητές προσωπίδες ή επαλειπτικές μάσκες. Το ίδιο, δεν αναφέρεται σε κανένα είδος επικάλυψης, συγκάλυψης προσώπου όλων των συμμετεχόντων, δηλαδή των μνημένων, στις μυστηριακές τελετές. Συνεπώς, εκλείπει η συζήτηση σχετικά με αυτό το ζήτημα. Βάσει όμως των πορισμάτων που προκύπτουν από την έρευνά μας μέχρι σήμερα, μας φάνηκε εύλογο να προχωρήσουμε σε περαιτέρω αναζητήσεις, αυτή τη φορά προς την κατεύθυνση της ενδεχόμενης σύνδεσης της ιδέας της μάσκας και της πράξεως της μύησης, η οποία ήταν υποχρεωτική για όλους όσοι συμμετείχαν στις μυστηριακές τελετές. Από τα δεδομένα τα οποία μας μεταφέρει ο Burkert φαίνεται ότι ο ιερέας (ιεροφάντης) της τελετής, της λατρείας της Δήμητρας στην Αρκαδία, φορούσε μάσκα κατά την τελετή. Το επόμενο δεδομένο που μας παρακίνησε να προχωρήσουμε στην έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση είναι το γεγονός ότι στο άμεσο προϊόν μυστηριακών τελετών, στο δράμα το οποίο εκτελείται στη σκηνή, η μάσκα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος, αναγκαίο βοήθημα κάθε υποκριτή,

ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ.³ Ἐχοντας υπ' ὄψιν ὅτι ἡ μάσκα-προσωπίδα συνιστά διαχρονικό χαρακτηριστικό του αρχαίου δράματος, ὅπως και τὸ ὅτι ἡ λατρεία ἐπίσης συνιστά διαχρονικό, ὁμοιογενές, δομικά συγκροτημένο φαινόμενο τὸ ὁποῖο δὲν υπόκειται εὐκόλα στις ὁποιοδήποτε εἴδους μεταβολές οὔτε ἐπιδέχεται ἐναλλαγές ἢ καινοτομίες τοῦ ἰδεολογικοῦ κορμοῦ τῆς ἢ των μερῶν τῆς (συμβόλων, πράξεων, λειτουργημάτων, κινήσεων κτλ.), αὐθόρμητα προέκυψε ὅτι τῆ μάσκα πρωταρχικά τὴν εἰσήγαγε ἡ λατρεία, δηλαδή λατρευτικὴ τελετὴ, ὅτι τὴν τοποθετοῦσαν ἐπάνω τους και τὴ φοροῦσαν οἱ συμμετέχοντες στις μυστηριακὲς λατρεῖες τῆς ἀρχαιότητος και, συνεπῶς, ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ἡ μάσκα, δηλαδή τὸ προσωπεῖο, ἡ προσωπίδα, διατηρήθηκε και πέρασε στο ἀρχαῖο δράμα τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου. Ἐνα τουλάχιστον ἐπιπλέον γεγονός, ἔστω στο ἐπίπεδο των ἐντυπώσεων, συμβάλλει ἐδῶ και παρακινεῖ, δίνει χῶρο στη σχετικὴ μας σκέψη: και τὰ μυστήρια, και τὰ προσωπεῖα τοῦ ἀρχαίου δράματος, τὸ καθένα φαινόμενο χωριστά, ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ κοινού, φέρουν και ἐμπεριέχουν μέσα τους ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἡ ἴδια ἐλληνικὴ λέξη για τὴ λατρεία ἀποπνέει – τὸ μυστήριον, τὴ μυστικότητα.

2. Μαρτυρίες ἀπὸ ἐλληνικὲς γραπτὲς πηγὲς περὶ ἐπιχρίσεως προσώπου

2.1. Στις μυστηριακὲς τελετὲς

Ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τοῦ πρώτου συνόλου γραπτῶν πηγῶν, παρουσιάζουμε μαρτυρίες οἱ ὁποῖες περιγράφουν τὴν ἱερὰ πρᾶξη ἐπιχρίσεως των συμμετεχόντων στη θρησκευτικὴ μυστηριακὴ τελετὴ, τις ὁποῖες συναντήσαμε σε ἑλληνες συγγραφεῖς. Ἡ πρώτη μαρτυρία ἀνήκει στον Ἀρποκρατίωνα, γραμματικό ἀπὸ τὸ δεύτερο αἰῶνα μ. Χ., ὁ ὁποῖος ἐζήτησε και ἔδρασε στην Ἀλεξάνδρεια. Στο ἔργο του Λεξικόν των δέκα ρητόρων ἢ περὶ λέξεων⁴, ἐρμηνεύοντας τὴ σημασία τοῦ ῥήματος ἀπομάττω που σημαίνει ἀπομάσσω, σπογγίζω, τὸ ὁποῖο εἶχε χρησιμοποιήσει προγενέστερα ὁ Δημοσθένης στο συντεταγμένο ῥητορικό του λόγο υπὲρ κάποιου Κτησίφωντα, ὁ Ἀρποκρατίωνας παρέχει στοιχεῖα περὶ τῆς ὄψεως ὅσων συμμετείχαν στην ἀρχαιοελληνικὴ μυστηριακὴ λατρεία.

³ Ἐδῶ αξίζει να σημειώσουμε, ὅτι ὁ μὴ θρησκευτολατρευτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀρχαίου δράματος δὲν ἀπετέλεσε ἐμπόδιο ὥστε ἡ ἰδέα τῆς μάσκας, ἀπὸ τὸν πρωταρχικό τῆς λατρευτικῆς και θρησκευτολογικῆς ῥόλου στις μυστηριακὲς λατρεῖες –που εἶχαν τὸν κατ' ἐξοχὴν λατρευτικό και ἱεροτελεστικὸ χαρακτήρα– να μεταπηδήσει στο καλλιτεχνικό δράμα. Ἡ μάσκα ὡς μέσο στο ἀρχαῖο ἐλληνικό δράμα ἀποτελοῦσε στοιχεῖο ἐκ των ὧν οὐκ ἄνευ. Αὐτὸ μας οδηγεῖ στην περαιτέρω διερεύνηση και ἀναζήτηση τοῦ πρωτογονικοῦ ῥόλου τῆς μάσκας σε σχέση με τὴν ἀνθρώπινη παρουσία, κάτι που χρήζει ἰδιαίτερης ἐργασίας.

⁴ Εἶναι γνωστό και ὑπὸ τὸν τίτλο «Λεξικὸ δέκα αττικῶν ρητόρων» (βλ. βιβλιογραφία).

Ταυτόχρονα, στο ίδιο χωρίο εξιστορεί τις μυθικοϊστορικές καταβολές αυτής της εμφανίσεως και την αιτιολόγηση της συγκεκριμένης φυσιογνωμικής όψεως των μνημένων, 48.5:

Ἀπομάττων: Δημοσθένης ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος. οἱ μὲν ἀπλοϊκώτερον ἀκούουσιν ἀντὶ τοῦ ἀποψῶν καὶ ἀπολυμαινόμενος, ἄλλοι δὲ περιεργότερον, οἷον περιπλάττων τὸν πηλὸν καὶ τὰ πίτυρα τοῖς τελουμένοις, ὡς λέγομεν ἀπομάττεσθαι τὸν ἀνδριάντα πηλῷ ἤλειφον γὰρ τῷ πηλῷ καὶ τῷ πιτύρῳ τοὺς μνουμένους, ἐκμιμούμενοι τὰ μυθολογούμενα παρ' ἐνίοις, ὡς ἄρα οἱ Τιτᾶνες τὸν Διόνυσον ἐλυμήναντο γύψῳ καταπλασάμενοι ἐπὶ τῷ μὴ γνώριμοι γενέσθαι. τοῦτο μὲν οὖν τὸ ἔθος ἐκλιπεῖν, πηλῷ δὲ ὕστερον καταπλάττεσθαι νομίμου χάριν.

Χάρη στο ότι ο ρήτορας και γραμματικός Αρποκρατίων συμπεριέλαβε σε αυτό το επεξηγηματικό του λεξικό τη λέξη «ἀπομάττων» και χάρη στο ότι το συγκεκριμένο χωρίο του Λεξικού σώζεται μέχρι σήμερα, αν και το ίδιο το έργο σώθηκε σε ατελή μορφή,⁵ μας προσφέρεται η δυνατότητα να διαπιστώσουμε με βεβαιότητα ένα γεγονός το οποίο έως τώρα μας επιβάλλονταν ως συμπέρασμα, αλλά λόγω έλλειψης γραπτών αναφορών, στις έρευνές μας μάς ανάγκαζε να το αποδεχόμαστε μόνον ως υπόθεση: στις μυστηριακές λατρείες εφαρμοζόταν η επάλειψη των μνημένων, οπότε είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για τις θρησκευτικές, ιεροτελεστικές επιχρίσεις των συμμετεχόντων στην αρχαιοελληνική λατρεία, και μάλιστα καθ' ολοκληρίαν του συνόλου της ομάδας των μνημένων. Το κάθε μέλος, σύμφωνα με τις αναφορές του χωρίου, δεχόταν την επάλειψη, δηλαδή επάνω σε αυτό τελούνταν η ιεροτελεστία της επιχρίσεως, και από αυτήν την ιεροπραξία υποχρεούτο να περάσει το κάθε μέλος αυτής της θρησκευτικής κοινότητας. Λογικό είναι να υποθέσουμε εδώ ότι ύστερα από αυτήν ακριβώς την ιεροπραξία, η οποία αποτελούσε και προϋπόθεση, «οι τελούμενοι, οι μνουμένοι» ελάμβαναν τον τίτλο των μνημένων ή των μυστών.⁶

Το χωρίο αυτό, όπως αναφέραμε, μας παρουσιάζει τις καταβολές και αυτών καθ' εαυτές των μυστηριακών τελετών. Η ερμηνεία αυτών των

⁵ Βλ. την επόμενη υποσημείωση.

⁶ Αυτό το απόσπασμα του Αρποκρατίωνος (όπως και πιο λεπτομερή στοιχεία του Λεξικού) παραθέσαμε και πιο διεξοδικά αναλύσαμε στην προγενέστερα δημοσιευμένη εργασία μας «Περί μυστών. Μετά άσματος και χορού» (Ο μιστιμα. Уз песму и игру), στο περιοδικό Теолошки погледи (Teološki pogledi) 3/2016: 501-514. Εδώ αναφέρουμε μόνον πορίσματα σχετικά με το θέμα.

καταβολών, έτσι όπως την εκθέτει ο Αρποκρατίων, συνδέεται στενά με το κύριο ζήτημα που μας απασχολεί σε αυτήν την εργασία. Πρόκειται για ένα τέχνασμα που προέρχεται από τον μύθο, σύμφωνα με τον οποίο οι Τιτάνες, με σκοπό την εξαφάνιση του θεού Διονύσου, παραποίησαν την όψη τους (masked themselves) «γύψω καταπλασάμενοι», και αυτό μάλιστα «ἐπὶ τῷ μὴ γνώριμοι γενέσθαι» (βλ. στο χωρίο). Για τον λόγο αυτό οι Τιτάνες είχαν χρησιμοποιήσει κάποιο εύπλαστο υλικό, το γύψο, που πιθανόν να παρασκευαζόταν από κάποια μορφή του ασβέστη ή από σκόνη κιμωλίας, ενώ επίσης είναι δυνατόν να υποθέσει κανείς ότι ο γύψος του χωρίου αποτελούσε μείγμα στο οποίο είχε προστεθεί και κάποια ποσότητα πηλού (και πίτυρων;), δεδομένου του ότι ακριβώς με μείγμα πηλού και πίτυρων, όπως μας πληροφορεί το χωρίο, επαλείφονταν «οἱ τελούμενοι, οἱ μούμενοι», δηλαδή οι μύστες. Σε αυτό το σημείο και βάσει των αναφερόμενων δεδομένων, η ιδέα της μάσκας εμφανίζεται ως ο βασικός κινητήριοις μοχλός όλου αυτού του (φαντασμαγορικού και συνάμα τρομακτικού) σκηνικού (scenario) με τους Τιτάνες, το οποίο εξασφαλίζει το επιθυμητό αποτέλεσμα που δεν είναι άλλο από την ζητούμενη παραλλαγμένη εξωτερική μορφή και εμφάνιση. Εάν τώρα μεταφέρουμε αυτό το εγχείρημα σε γενικότερο πλαίσιο, δημιουργείται η εξής εικόνα: η ζητούμενη παραλλαγμένη μορφή, δηλαδή, το επιθυμητό αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από το να είναι κανείς αγνώριστος (μέχρι και άγνωστος), «μη γνώριμος», συνεπώς μυστήριος, μυστηριώδης, μυστικός, είτε πρόκειται για μύθο, είτε για μυστηριακές τελετές. Σε κάθε περίπτωση, οι πρωταγωνιστές της υπόθεσης είναι υπαρκτικά παρόντες (!). Αυτόν τον τρόπο «υπάρξεως» θα τον αποκαλέσουμε μυστηριακό ή μυστικό τρόπο παρουσίας. Εδώ έχουμε να κάνουμε με έναν τρόπο (τροπή!) ζωντανής υπάρξεως, οντολογικής παρουσίας, στο εδώ και τώρα, ο οποίος θα μπορούσε να συγκριθεί με εκείνον που η επιστημονική βιβλιογραφία αποκαλεί τελετουργικό θάνατο (passim), με την έννοια ότι κρύβεται, αποσύρεται, εξαφανίζεται, δηλαδή τελετουργικά-παραστατικά πεθαίνει ο εαυτός (ως τρόπος φανέρωσής του), για να προβληθεί δραματικά και να υπάρξει ως ένας άλλος –μυστικός (με άλλη υπόσταση)⁷.

Η Ellen Harrison, μία επιστήμονας παγκόσμιας εμβέλειας στο χώρο των απαρχών των θρησκειών, από της οποίας το έργο *Themis* μάλιστα μάθαμε για το χωρίο του Αρποκρατίωνα, όταν εξετάζει και σχολιάζει το

⁷ Μιά εντελώς, τόσο διαφορετική όσο και ακριβή ιδεολογική αντίθεση (κοντράστ) σε αυτού του είδους την «οντολογική παρουσία», όπως την αποκαλέσαμε προηγουμένως, παρέχει και εμπεριέχει ο όρος «εικών», εικόνα. Με αυτόν τον όρο ασχοληθήκαμε σε κάποιο άλλο άρθρο όπου αναφερθήκαμε, μεταξύ των άλλων, στη φράση εικών του Θεού (Фемиді Касапис 2019: 62).

χωρίο αυτό, μεταξύ των άλλων, αναφέρει: «The wicked Titans who stole the child away were painted over with white clay, gypsum (τίτανος)» (Harrison 1912: 15). Οι διεστραμμένοι Τιτάνες, δηλαδή, όταν άρπαξαν το παιδί Διόνυσο, ήταν βαμμένοι με λευκό πηλό, γύψο ή τίτανο. Τον όρο τίτανος (ή), τον οποίον ο Αρποκρατίων δεν τον χρησιμοποίησε για την περιγραφή του επαλειπτικού μέσου (μάσκας, κρέμας) των Τιτάνων, τον εισήγαγε η Harrison στην ανάλυσή της. Πρόκειται για ουσιαστικό το οποίο στην αρχαιοελληνική γλώσσα σήμαινε ασβέστης. Στο Λεξικό του Beekes η λέξη αυτή στην αγγλική γλώσσα μεταφράστηκε ως «chalk, plaster, crayon, marble-scrapings» και εν συνεχεία αναφέρονται τα ελληνικά της συνώνυμα: κονία, χρίσμα(!) (Beekes 2009: 1488, βλ.λ.) Δηλαδή, γίνεται λόγος για είδος κιμωλίας, πηλού, ασβεστοκονιάματος, που μας οδηγεί και πάλι στα υλικά που έχουμε αναφέρει προηγουμένως. Η Harrison λέει ότι τα δύο ουσιαστικά, γύψος και τίτανος, ισοδυναμούν σημασιολογικά⁸. Δεν χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για να παρατηρήσει κανείς τη λεκτική (παρ)ομοιότητα της ονομασίας των υπερφυσικών αυτών και ισχυρών θεοτήτων, των Τιτάνων, με τη λέξη τίτανος. Παρόλα αυτά, οι ετυμολογικές αναλύσεις που έχουν γίνει μέχρι τώρα δεν καταλήγουν στον εντοπισμό κοινής γένεσης αυτών των δύο ονομάτων (πρβλ. Beekes 2009: τίτανος, βλ.λ.).

Ένας άλλος επιστήμονας θρησκευολόγος, εξίσου διεθνώς διακεκριμένος στο χώρο των θρησκευτικών φαινομένων, ο Mircea Eliade, όταν σχολιάζει το ίδιο τελετουργικό σκηνικό, αυτήν τη φορά παρμένο από το λόγο του Δημοσθένη Περι Στεφάνου (259), αναφέρει ότι η κάθαρσις «συνίστατο ακριβώς από το τρίψιμο (επάλειψη) του μούμενου ατόμου με πηλό και αλεύρι» (Eliade 1991: I 310)⁹. Άρα, και εδώ πάλι έχουμε να κάνουμε με πηλό και αλεύρι, που είναι πιστοί παραλληλισμοί πηλού και πίτυρων των μυστηριακών τελετών του Αρποκρατίωνα. Πρόκειται για ίδια συστατικά, ενώ όλη η πράξη, η ιεροπραξία της καθάρσεως, συνδέεται στενά και πάλιν με τη μύηση. Ο Eliade προχωρεί και μας πληροφορεί ότι στον ιστορικό χρόνο το μυστηριακό επαλειπτικό μέσο στο Άργος της Πελοποννήσου ήταν ο ίδιος γύψος: «Οι Αργείοι κάλυπταν τα πρόσωπά τους με γύψο όταν συμμετείχαν στα Διουνυσιακά μυστήρια» (ibid. 313: υποσημ. 23).¹⁰

⁸ Εκ των υστέρων και μέσω του λατινισμού titanium ο όρος αυτός θα γίνει αργότερα διεθνής τεχνικός όρος του ευγενούς αργυρόλευκου μετάλλου, τιτανίου.

⁹ „sastojalo upravo iz trljanja inicirane osobe glinom i brašnom”.

¹⁰ Για τις υποδείξεις του Eliade στο συσχετισμό της πρακτικής αυτής που έχει σημειωθεί στον αρχαιοελληνικό χώρο, και των πρακτικών μυσταγωγίας, μύησης σε άλλους λαούς του αρχαίου κόσμου, όπως επίσης και ως προς την προσφώνηση των Τιτάνων ως «διδασκάλους μύησης» από την πλευρά του συγγραφέως βλ. περισσότερα στην προηγουμένως αναφερόμενη εργασία (υποσημ. 6).

Και πάλι πρόκειται για μυστηριακή λατρεία, τα Διονυσιακά. Εξάλλου, από τη μυθολογία είναι γνωστό το γεγονός ότι η Αργολίδα υπήρξε μέρος διαμονής του θεού Διόνυσου.

Στο πιο γνωστό επικό ποίημα του Νόννου του Πανοπολίτου, που φέρει ως τίτλο του ακριβώς «Διονυσιακά», και είναι αφιερωμένο στο θεό Διόνυσο και την περιοδεία του στις Ινδίες, συναντάμε επίσης την πράξη επάλειψης με γύψο (27.205 και 27.228-229):

σπεύσατέ μοι καὶ κύκλα μελαρρίνιοιο προσώπου
Ἰνδῶν ληιδίων λευκαίνετε μύστιδι γύψω,
...
ἐπερῶοντο δὲ Βάκχαι,
Σιληνοὶ δ' ἀλάλαζον ἀρηιφίλης μέλος ἤχου̅ς
καὶ Σάτυροι κελάδησαν ὁμοφθόγγων ἀπὸ λαιμῶν·
καὶ τυπάνου κελάδοντος ὁμόθροος ἔβρεμεν ἤχῳ
φρικαλέον μύκημα, φιλοκροτάλων δὲ γυναικῶν
χερσὶν ἀμοιβαίησιν ἀράσσετο δίκτυπος ἤχῳ·
καὶ νομὴ Φρύγα ῥυθμὸν ἀγέστρατος ἴαχε σύριγξ.
καὶ Σάτυροι πολέμιζον· ἔλευκαίνοντο δὲ γύψω
μυστιπόλῳ, καὶ φρικτὸν ἐπηώρητο παρειαιῖς
ψευδομένου νόθον εἶδος ἀφωνήτιοιο προσώπου.

Σε μετάφραση στην γαλλική γλώσσα:

Croyez-moi (Hâtez-vous), blanchissez sous le gypse des initiations la noire figure de vos captives indiens; ...A ce langage encourageant, les Bacchantes s'agitent; Les silences répètent à grands cris l'hymne guerrier, et les satyres leur répondent d'une voix unanime. L'écho renvoie l'effrayant mugissement du tambourin qui roule, et le bruit des doubles cymbales que les femmes frappent de leurs mains alternatives. Le fifre pastoral crie sur le mode phrygien et anime les satyres à la bataille; ils blanchissent leur figure du gypse mystique; et l'image simulée d'un visage trompeur et muet, qui se dresse sur leurs joues, épouvante. (Comte de Marcellus 1856, 231)

Το απόσπασμα αυτό από το ποίημα του Νόννου μάς παρέχει μια παραστατική περιγραφή λεπτομερειών από τη διεξαγωγή φαντασμαγορικής τελετής λατρείας του θεού Διόνυσου εκτός των ορίων της αρχαιοελληνικής επικράτειας. Βάσει των αναφερόμενων, εύκολα φτάνει κανείς στο συμπέρασμα ότι και εδώ πρωτοστατούν τα ίδια πλάσματα και στοιχεία και οι ίδιες πρακτικές – οι Βάκχες, οι Σιληνοί και

οι Σάτυροι, ο εκκωφαντικός θόρυβος από τη κρούση τυμπάνων, από τη μελωδία που βγάζει ο ήχος του αυλού, από χειροκροτήματα γυναικείων χειρών και αλαλαγμούς. Πάλι και πολλάκις, όσοι επιθυμούσαν να προσέλθουν και να μνηθούν στα μυστήρια, ήταν υποχρεωμένοι να καλύψουν τα πρόσωπά τους με γύψο. Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τους πρώτους δύο στίχους, υπάρχει εντολή («σπεύσατέ μου») τα «μελαχρινά πρόσωπα», δηλαδή οι ινδοί ληστές να βάψουν τα πρόσωπά τους με γύψο και μάλιστα μυστικό – μύστιδι γύψο. Έπειτα ακολουθεί περιγραφή «των αυλικών» του θεού Διόνυσου, των Βακχών και των Σατύρων, οι οποίοι εξ ίσου «ελευκαίνοντο γύψω μυστιπόλω».¹¹ Η απατηλή, παραπλανητική όψη των άλαλων, βουβών προσώπων τους, με τα μάγουλά τους αλειμμένα και βαμμένα με γύψο προξενούσε ένα φοβερό φρικαλέο θέαμα.

Παρατηρούμε, ότι εδώ η λέξη γύψος και στα δύο σημεία του χωρίου συνοδεύεται από επίθετα: μύστις, μυστιπόλος, ενώ τις εκφράσεις αυτές ο γάλλος μεταφραστής τις αποδίδει στην γλώσσα του ως εξής: *gypse des initiations, gypse mystique*. Οι επεξηγηματικές αυτές επισυνάψεις προφανώς κάνουν τη διαφορά, διαχωρίζουν αυτόν το γύψο ειδικής (ειδικότατης!) χρήσης από τον απλό γύψο, ο οποίος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για άλλες ανάγκες, παραδείγματος χάριν, καθημερινές χρήσεις και σε κάθε περίπτωση για μη θρησκευτικές υποθέσεις. Ο γύψος ο μυστικός, ο γύψος ο «μυητικός» είναι γύψος της κατ'εξοχήν χρήσης εκείνης της λατρευτικής ιεροπρακτικής. Χρησιμεύει στη μύηση, στην τελετή εισαγωγής στη μυστηριακή λατρεία. Αυτός ο γύψος είναι μυστηριακός, είναι γύψος λατρείας. Είναι γύψος των μυστών.

2.2. Επαλειπτικό μέσο στη μαγεία

Η μαγεία, αν και δεν αποτελεί λατρεία με την κανονική σημασία του όρου εφ' όσον από αυτήν λείπει η θεότητα γύρω από την οποία θα περιστρέφονταν και θα συγκροτούνταν κάποιο είδος λατρευτικής εκδήλωσης¹², ως παρεκδοχή της λατρείας, όμως, εμφανίζει κάποιες δομικές ιδιότητες πρακτικής λατρείας, εφ'όσον εμπεριέχει λατρευτικά στοιχεία, δηλαδή τελετουργικό με επαναλαμβανόμενες μεθόδους, και μάλιστα με συγκεκριμένη ιεραρχική δομή, συγκεκριμένες πρακτικές

¹¹ Από τους στίχους αυτούς δεν διαφαίνεται σαφώς το ποιος ακριβώς εκάλυπτε το πρόσωπό του με γύψο: μόνον οι Σάτυροι ή μόνον οι Βάκχες, ή και οι δύο ομάδες; (Το ρήμα «ελευκαίνοντο» δεν συνοδεύεται στενά από υποκείμενο. Στα σχόλια που συνοδεύουν την απόδοση των στίχων στη γαλλική γλώσσα αναφέρεται ότι οι μαινάδες, δηλαδή οι βάκχες, διαλεύκαναν τα πρόσωπά τους: „Les Ménades hurlent; elles blanchissent“ (διόρθωση του στ. 228).

¹² Είναι η άλλη όψη της λατρείας.

σε καθορισμένους τόπους και τρόπους με σταθερή χρονική σειρά και συχνότητα, θυσίες, επικλήσεις, εορτολόγιο κτλ. Άλλωστε, ως ειδικός τρόπος «τελετουργίας», κατά την τέλεση των μαγικών ηθών και εθίμων, χρησιμοποιούνται, μεταξύ των άλλων, και διάφορα φυσικά συστατικά, όπως για παράδειγμα βότανα, φυτικά και ζωικά μέσα, από τα οποία φτιάχνονται είτε κάποια περιέργα (μυστήρια, αινιγματικά) φαγητά και ποτά πολτοί ή ροφήματα. Σχετικά με αυτό και όπως μας πληροφορούν μαρτυρίες από τα δύο χειρόγραφα μαγικού περιεχομένου που θα παρουσιάσουμε εδώ, σε μαγική τελετή φτιάχνονταν και μείγμα με το οποίο ύστερα επαλείφονταν στο πρόσωπο, και το οποίο αμέσως προκαλούσε θεαματικό και φαντασμαγορικό αποτέλεσμα, *P.Mag.Leid.*¹³:

ἐξάλειψον τὸ πρόσωπόν σου τῷ μυστηρίῳ καὶ ἀφανῆς ἔση

Η συγκεκριμένη έκφραση (και μάλιστα σε προστακτική) κάνει λόγο για μια θαυμαστή κρέμα προσώπου, για μια μυστική παρασκευή η οποία, όταν φορεθεί στο πρόσωπο, το πρόσωπο γίνεται αόρατο! Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ίδιο όπως ισχύει και στα προηγούμενα χωρία, δεν έχουμε να κάνουμε με κυριολεκτική, φυσική ή σωματική διαφάνεια, τον άκρως αφανισμό του προσώπου, αν και η σκέψη μας θα μπορούσε να κινηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση, έχοντας υπ' όψιν, ότι τα συμφραζόμενα αφορούν το μαγικό περιβάλλον, και δεδομένου του ότι η φράση «ἀφανῆς ἔση» δηλαδή «θα γίνεις αόρατος», επιτρέπει και μια τέτοια ερμηνεία. Πρόκειται, όμως, για τη μη γνωστικότητα και την έλλειψη (ανα)γνωρισιμότητας, (την αδυναμία ταυτοποίησης), για την «αδιαφάνεια» του προσώπου, συνεπώς της μορφής του συγκεκριμένου υποκειμένου, εφ' όσον το ίδιο, ο μάγος ή ο ακόλουθός του (ο μύστης του), φόρεσε στο πρόσωπό του αυτό το «θαυμαστό» παρασκεύασμα. Και σαφώς, από εδώ και πέρα δεν χρειάζεται πολλή σκέψη, για να φέρει κανείς στο νου του την εικόνα των καλλυντικών παρασκευασμάτων, τις μάσκες προσώπου, οι οποίες και σήμερα φέρουν αυτήν την ονομασία στις καλλωπιστικές τέχνες, και να διαπιστώσει ανάλογη παρομοίωση. Όλες οι μάσκες προσώπου κάνουν τον άνθρωπο «αγνώριστο».

Η αναφερόμενη «μαγική» πρόταση δεν μας δίνει πληροφορίες για το χρώμα αυτού του προπαρασκευαστικού προϊόντος. Βάσει όμως των όσων εκθέσαμε μέχρι τώρα, η λογική σκέψη μάς κάνει να υποθέσουμε ότι και εδώ πρόκειται για κάποιο λευκωειδές μείγμα από ασβέστη, γύψο (οι πηγές μας δεν αναφέρουν χρήση πηλού ή πίτυρων στη μαγεία). Εν κατακλείδι

¹³ Μέχρι τη στιγμή της δημοσίευσης αυτής της εργασίας δεν συναντήσαμε απαρίθμηση των στίχων αυτού του παπύρου.

αυτού του σχολιασμού, θα αναφέρουμε μόνον, ότι στη σερβική γλώσσα (ενδέχεται και σε κάποια άλλη) υπάρχει η κοινώς γνωστή φράση, «έγινε άσπρος σαν τον ασβέστη».

Είναι σημαντικό για το θέμα μας να σχολιάσουμε και τον όρο που στο συγκεκριμένο χωρίο δηλώνει το εν λόγω παρασκεύασμα. Πρόκειται, ούτε λίγο ούτε πολύ, για τον όρο μυστήριο ο οποίος περιγράφει το συγκεκριμένο μείγμα. Όπως έχουμε αποδείξει στη διδακτορική μας διατριβή, η σημασία του ότι το ουσιαστικό μυστήριο αποδίδεται σε ενικό αριθμό συνοψίζεται στο ότι πρόκειται για επαλειπτικό μέσο. Εκτός από το χώρο της μαγείας, το ουσιαστικό αυτό το συναντάμε στο ευρύτερο φάσμα της ιατρικής, όπου υποδηλώνει φάρμακο, δηλαδή κάποιο ιατρικό (ιαματικό) μέσο ή γενικώς τη θεραπεία. Σχετικές πηγές περί αυτού είναι οι εξής: στον Αρεταίο τον Καππαδόκη, πολύ γνωστό και διάσημο ιατρό του 1^{ου} αιώνα μ. Χ., ο όρος αυτός σημαίνει βάλσαμο (CD2.7): στον επίσης περίφημο ιατρό Γαληνό ο όρος αυτός σηματοδοτεί κάποιο μυστικό προϊόν «που κάνει θαύματα» και αποτελείται από μείγμα βοτάνων βουτηγμένων σε μέλι (CM 13.96): στον Αλέξανδρο τον Τραλλιανό καταδεικνύει θαυμαστό και αποτελεσματικό αντιβηχικό σιρόπι (5.4). Κοινό χαρακτηριστικό όλων των αναφερόμενων φαρμάκων ως προς τη φυσική τους υφή και μορφή είναι ότι όλα αυτά τα ιαματικά μέσα αποτελούν πυκνά, αδιαφανή, πολτοειδή μείγματα.¹⁴

Από την άλλη πλευρά, ο όρος μυστήριο είναι όνομα το οποίο μορφολογικά αποτελεί ενικό αριθμό του κατ'εξοχήν θρησκευτικού όρου λατρείας, μυστήρια. Συνεπώς, και βάσει όσων έχουμε πει μέχρι τώρα, η χρήση του όρου στη μαγεία μάς επαναφέρει και πάλιν στο χώρο της λατρείας και στην επάλειψη προσώπου. Ως εκ τούτου, αναμφισβήτητα πρόκειται για την κοινή προέλευση των δύο αυτών όρων, μυστήριο και μυστήρια, οι οποίοι σε μια χρονική στιγμή στην ιστορία έχουν διαχωριστεί σημασιολογικά, με τον έναν να δηλώνει το επαλειπτικό μέσο, και τον άλλον να δηλώνει μυστηριακή λατρεία. Και οι δύο όμως όροι αναμφισβήτητα υπόκεινται στην ίδια ετυμολογία.

Η επόμενη μαρτυρία από πάπυρο του 3^{ου}-4^{ου} αιώνα εμπεριέχει τον όρο μυστήριο (PMag.Leid.V.10.19):

δότε πνεῦμα τῷ ὑπ'έμοῦ κατασκευασμένῳ μυστηρίῳ !

¹⁴ Αυτά τα αποσπάσματα διεξοδικά τα αναλύσαμε στη διδακτορική μας διατριβή Η ορολογία των αρχαιοελληνικών Μυστηρίων και η χριστιανική δικαίωσή της («Терминология греческих мистерий и њена хришћанска осмишљења»), κατατεθειμένη και εγκεκριμένη το Μάρτιο του 2015, η οποία είναι σε ηλεκτρονική μορφή διαθέσιμη στο ψηφιακό αρχείο της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης „Светозар Марковић“ του Βελιγραδίου), σελ. 89-93.

Απο το περιεχόμενο του παραπάνω στίχου, του οποίου τα συμφραζόμενα σε ολόκληρο το πάπυρο αποτελούν μαγικές επικλήσεις, συμπεραίνουμε ότι κατά πάσα πιθανότητα τα λόγια αυτά τα προφέρει κάποιος μάγος¹⁵ (μάντης, θαυματοποιός), και μάλλον απευθυνόμενος προς «ανώτερες» δυνάμεις (απρόσωπες) ώστε να χορηγήσουν «πνοήν ζώσαν» στο παρασκεύασμα που ο ίδιος προηγουμένως έφτιαξε. Με αυτόν τον τρόπο το «τέχνασμά» του θα αποκτούσε θαυματουργική, μαγική δύναμη. Στη διδακτορική μας διατριβή τον όρο μυστήριο σε αυτό το χωρίο τον μεταφράσαμε ως «μαγεία/γοητεία» και επ' αυτού είχαμε αναφέρει ότι μάλλον επρόκειτο για κάποιο αντικείμενο, όπως: φυλαχτό, βασκαντήρα, χαϊμαλί (σελ. 93). Στην περαιτέρω πορεία της έρευνάς μας, όμως, στηριζόμενοι στα πορίσματα και αυτής της εργασίας, μας παρέχεται η δυνατότητα να υποθέσουμε ότι και εδώ επρόκειτο για επαλειπτικό μέσο προσώπου, για «μάσκα προσώπου». Δηλαδή, εδώ ο μάντης „εν πνεύματι ιεροτελεστίας“ επικαλούμενος ανώτερες (δαιμονικές) δυνάμεις συστήνει-συνθέτει τη «γοητεία» του για να την φορέσει στο πρόσωπο, στο δικό του ή και κάποιων άλλων.

Περί του συσχετισμού της μαγείας με το αρχαίο ελληνικό δράμα, πέρα από τις φιλολογικές αναλύσεις οι οποίες καταδεικνύουν σε κοινά στοιχεία από γλωσσικής πλευράς, η Χάρισον, ερευνώντας τις κοινωνιολογικές διαστάσεις την αρχαίας ελληνικής θρησκείας, υποστηρίζει μεταξύ των άλλων, ότι το δράμα και οι πρωτόγονες μαγικές τελετουργίες υπόκεινται σε αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις από τις ίδιες τις ρίζες και απαρχές τους.¹⁶ Αυτό σημαίνει, ότι είχαν στα θεμέλιά τους μία τουλάχιστον κοινή συνισταμένη. Αργότερα, κάθε ένα από αυτά τα φαινόμενα αναπτύχθηκε βέβαια προς τη δική του κατεύθυνση και ακολούθησε την πορεία του διαρθρώνοντας την ιδιομορφία του μεταξύ και των άλλων κοινωνικών φαινομένων. Η ιδέα της μεταμφίεσης, με την έννοια της αλλαγής της όψεως και της εσκεμμένης απόκρυψης της εμφανίσεως και της ταυτότητας του υποκειμένου, χάριν κάποιου συγκεκριμένου σκοπού, αποτελεί διαχρονική αξία τόσο για το δράμα όσο και για τη μαγεία. Στο δράμα, εξ αιτίας της ερμηνείας κάποιου άλλου-ήρωα ενώπιον τρίτων από άλλο ετεροχρονισμένο υποκείμενο – τον υποκριτή (ηθοποιό), και στη μαγεία, ένεκεν αποκρύψεως του δραματικά ενεργού υποκειμένου από τους άλλους.

¹⁵ Μάγισσα;

¹⁶ „The beginnings of drama and of primitive magical rites are... intertwined at the very roots“, (σελ. 31).

2.3. Στους δημόσιους χλευασμούς (σατιρισμούς)

Η τελευταία ενότητα πηγών που παρουσιάζουμε σε αυτήν την εργασία εκθέτει τη σχέση της πράξεως επαλείψεως προσώπου με αυτήν των ποιητών στους δημόσιους χώρους. Το πρώτο χωρίο μνημονεύει μάλιστα και την προέλευση αυτής της συνήθειας. Βρίσκεται στη συλλογή *Prolegomena de Comoedia* και εξιστορεί την γένεση του έθους, οι ποιητές να βιάζονται τα πρόσωπά τους ώστε να αποκρύπτουν την ταυτότητά τους (Schol. 1.1.9/5014:004):

τὸ παλαιὸν οἱ ἐν ταῖς κώμαις ἀδικούμενοι παρὰ τῶν πολιτῶν νυκτὸς ἀπήρχοντο παρὰ τὸν δῆμον ἐκεῖνον, ἔνθα ὁ ἀδικήσας ἦν, καὶ ἔλεγον, ὅτι ἔστι τις ἐν ταῦθα ποιῶν εἰς τὸν γεωργὸν τάδε. καὶ τοῦτο ποιῶντες ὑπεχώρουν μὴ ἐπιλέγοντες καὶ τοῦνομα ὀνομασθῆναι γὰρ κωμωδεῖν ὁ νόμος οὐ δίδωσιν. μεθ' ἡμέραν δὲ ὁ δράσας ἐξητάζετο, καὶ οὕτως αἰσχυρόμενος ἀνεστέλλε το τοῦ ἀδικεῖν. ὄρωντες οὖν οἱ πολῖται τοῦτο χρήσιμον τῇ πόλει καὶ ἀδικίας ἀποτρεπτικὸν ἐκέλευσαν τοὺς ἀδικουμένους ἐπὶ μέσης ἀγορᾶς τοὺς ἀδικήσαντας κωμωδεῖν. οἱ δὲ δεδιότες αὐτοὺς ὡς πλουσίους πηλὸν χρίοντες καὶ τρύγα ἐπὶ μέσης ἀγορᾶς τοὺς ἀδικούντας ἐκωμῶδουν. ἐπεὶ δὲ μεγάλως ἡ πόλις ὠφελεῖτο ἐκ τούτου, ποιητὰς ἔταξαν ἐπὶ τούτῳ κωμωδεῖν, ὃν ἂν βούλωνται, ἀκωλύτως. ἐπεὶ δὲ ἡ κακία προέκοπτεν, οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἄρχοντες μὴ βουλόμενοι κωμωδεῖσθαι τὸ μὲν φανερῶς κωμωδεῖν ἐκώλυσαν, ἐκέλευσαν δὲ αἰνιγματωδῶς. εἶτα δὴ καὶ τοῦτο ἐκώλυσαν, καὶ εἰς ξένους μὲν καὶ πτωχοὺς ἔσκωπτον, εἰς δὲ πλουσίους καὶ ἐνδόξους οὐκ ἔτι.

Με βάση τα στοιχεία τα οποία μας παρέχει αυτό το απόσπασμα, προκύπτει ότι η πρακτική επαλείψεως του προσώπου ελάμβανε χώρα και στο δημόσιο βίο, εκτός πλαισίου θρησκευτικών τελετών. Την πρακτική αυτή θα μπορούσε να την εκλάβει κανείς ως τη σύλληψη οριοθέτησης και τη θέσπιση καθορισμού των σχέσεων μεταξύ γεωργών και πολιτών στην αρχαία Ελλάδα, αντιπαράθεση η οποία αφορούσε κυρίως τις περιπτώσεις στις οποίες οι αγρότες αδικούνταν κατάφωρα από πολίτες. Την πρακτική αυτήν την εισάγουν οι αγρότες, των οποίων αποτελεί πρωτοβουλία και εφεύρεση. Από τη στιγμή που είχε καθιερωθεί από πλευράς του Δήμου να λαιδορούνται και να χλευάζονται οι αδικούντες και οι ισχυροί τους αδυνάτους στη μέση της πλατείας, ιδέα των τελευταίων ήταν, να μπορούν να το ασκήσουν αυτό άνθρωποι των οποίων όμως προηγουμένως τα πρόσωπα θα ήταν παραλλαγμένα με τεχνητά μέσα, όπως ο πηλός ή ο μούστος («τρύγα»). Κατόπιν, οι δημόσιες αρχές του Δήμου, για

δικούς τους λόγους, καθόρισαν όπως ποιητές, με επαλειμμένα όμως πρόσωπα, να μπορούν ανεμπόδιστα να διακωμωδούν και να κοροϊδεύουν οποιονδήποτε. Το κοινωνιολογικό αυτό βήμα απετέλεσε αναμφισβήτητα μεγάλη πρόοδο στο βαθμό που κάθε συγκεκριμένη συμπεριφορά ήταν δυνατό να στηλιτεύεται και να καυτηριάζεται, υποκείμενη όμως ύστερα σε βαθύτερη ανάλυση και κριτική. Μια τέτοια δυνατότητα δράσεως των μεταμφιεσμένων (παραλλαγμένων ως προς την ταυτότητά τους) ποιητών συνεισέφερε ουσιαστικά στο να διαμορφώνεται σαφέστερη εικόνα στα μάτια και τα αυτιά των ακροατών ή θεατών περί του χαρακτήρου συμπεριφοράς κάποιων εναντίον άλλων, η οποία εκτίθετο σε δημόσια κριτική. Με αυτόν τον τρόπο παραστατικά μεταφέρονταν στην κοινωνία του δίδαγμα για το πώς δεν πρέπει κανείς να συμπεριφέρεται έναντι των συνανθρώπων του. Και δεδομένου του ότι οι ποιητές καμουφλαρισμένοι είχαν τη δυνατότητα να σατυρίσουν, να διακωμωδήσουν ή ακόμη και να διασύρουν, οποιονδήποτε θεωρούσαν αξιόποινο για κάτι τέτοιο, ανεξάρτητα από το ότι η επικρατούσα αρχή θα το εμπόδιζε αυτό σε κάποια στιγμή, είναι σημαντικό το ότι ο ποιητής μέσω του χαρίσματός του, δια της κωμωδιακής του υποκριτικής είχε τη δυνατότητα να επηρεάζει την οπτική γωνία εξέτασης πολλών ηθικών ή μη συμπεριφορών, και στο χαρακτηρισμό τους ως δίκαιον ή όχι. Το περιεχόμενο του ποιητικού αυτού λόγου στην ουσία χαρακτήριζε τον αντίκτυπο που είχε στην κοινωνία κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά.¹⁷

Η πρακτική της επαλείψεως στα πλαίσια του ποιητικού τρόπου εκφράσεως δείχνει μια πολύ ενδιαφέρουσα δυαδικότητα, διακρίνεται από δύο πτυχές. Το ίδιο το φαινόμενο του χλευασμού, ταυτοχρόνως είναι δημόσιο αλλά και κρυφό. Δημόσιο είναι στο βαθμό που στη μέση της πλατείας της πόλεως είναι επιτρεπτό το πείραγμα και η σατιρική κριτική σε οποιονδήποτε τα έργα και τα λόγια, για κάποιους λόγους, δεν απηχούν την αποδοχή της κοινότητας. Η κοινωνική αυτή αντίδραση δια στόματος των ποιητών είναι συνάμα και μυστική, διότι τα πρόσωπα αυτών είναι σκεπασμένα και έτσι αποκομμένα από την κοινή γνώμη και θέα.

Παρακάτω, ο Πλούταρχος στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του περί των Αλεξανδρινών παροιμιών ερμηνεύοντας κάποιο χωρίο σχετικό με το θεό Διόνυσο αναφέρει (Frg. 30.6):

τὴν κωμωδίαν καὶ τὴν τραγωδίαν ἀπὸ γέλωτος εἰς τὸν βίον φασὶ
παρελθεῖν. καὶ <γὰρ> κατὰ καιρὸν τῆς συγκομιδῆς τῶν γεννημάτων
παραγενομένους τινὰς ἐπὶ τὰς ληνοὺς καὶ τοῦ γλεύκουσ πιίνοντας

¹⁷ Εκείνο που στο χώρο της εικαστικής τέχνης ονομάζεται γελοιογραφία.

[ποιήματά τινα] σκώπτειν· <ὑστερον δὲ σκωπτικὰ> ποιήματά τινα καὶ γράφειν, <ᾗ> διὰ τὸ πρότερον ἐν <κώμαις ἄδεσθαι> κωμωδίαν καλεῖσθαι. ἤρχοντο δὲ καὶ συνεχέστερον εἰς τὰς κώμας τὰς Ἀττικὰς γύψω τὰς ὄψεις κεχρισμένοι καὶ ἔσκωπτον.

Σε αυτήν την πληροφορία, ως επαλειπτικό μέσο αναφέρεται το ουσιαστικό γύψος, ενώ για το νεαρό οίνο χρησιμοποιείται η λέξη γλεύκος, σαν συνώνυμο του ουσιαστικού τρύξι.

Τέλος, αξιοπρόσεκτη είναι η ερμηνεία του λήμματος „τρογδαίμονες“ στα Σχόλια της κωμωδίας του Αριστοφάνους Νεφέλες (Schol.296.1.):

<οἱ τρογδαίμονες:>οἱ ποιηταί, ἐπειδὴ τὴν τρύγα χριόμενοι, ἵνα μὴ γνώριμοι γένωνται, οὕτως τὰ αὐτῶν ἦδον ποιήματα κατὰ τὰς ὁδοὺς ἀμάξης ἐπικαθήμενοι διὸ καὶ παροιμία “ὡς ἐξ ἀμάξης λαλεῖ”, ἤγουν ἀναισχύντως ὑβρίζει· τοῦτο δὲ ἐποιοῦν οἱ κωμικοὶ ποιηταί.

Και αυτός επίσης ο προσδιορισμός επιβεβαιώνει ότι οι ποιητές κάλυπταν την επιφάνεια του προσώπου τους με το μούστο, την τρύγα. Η αναφορά στον πηλό εδώ εκλείπει, κάτι που θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί ως εξάλειψη πλέον του υλικού αυτού για τον συγκεκριμένο σκοπό. Προγενέστερα είχαν πάψει να χρησιμοποιούνται το αλεύρι και τα πίτυρα στα μυστήρια: «τοῦτο μὲν οὖν τὸ ἔθος ἐκλιπεῖν» (βλ. την 1^η μαρτυρία στην παραγ. 2.1.).

Εάν εξετάσουμε το σκοπό αυτής της τελετουργικής πρακτικής των ποιητών, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι ταυτίζεται εξ ολοκλήρου με τη «ιεροτελεστική» λογική των Τιτάνων που έκαναν κάτι ανάλογο. Οι Τιτάνες φορούσαν το γύψο «ἐπὶ τῶ μὴ γνώριμοι γενέσθαι» (βλ. *ibid.*), ενώ οι ποιητές την τρύγα «ἵνα μὴ γνώριμοι γένωνται». Έτσι η νοηματοδότηση της ιδέας της μάσκας (παρα)μένει απαράλλακτη, νοηματοδότηση που δεν είναι άλλη από τη συγκάλυψη, την παραλλαγή.

4. Συμπεράσματα

Τα αποδεικτικά στοιχεία που διασταυρώνονται σε αυτήν την εργασία επιβεβαιώνουν ότι οι συμμετέχοντες με μύηση (οι μνημένοι) στα αρχαία ελληνικά μυστήρια κάλυπταν, έκρυβαν τα πρόσωπά τους, με σκοπό τη λατρεία. Η εισαγωγική αυτή ιεροτελεστία ετελείτο με την τοποθέτηση μάσκας επί του προσώπου φτιαγμένης από πηλό και πίτυρα. Η προέλευση και η αιτιολογία της τελετουργικής αυτής πρακτικής ανάγεται στην εποχή των Τιτάνων και συνδέεται άμεσα με την τραγική μοίρα του θεού Διόνυσου, θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένη ευρύτατα διαδεδομένη

μυστηριακή λατρεία. Επαλειπτικό μέσο των Τιτάνων προς απόκρυψη ήταν ο γύψος. Όταν το υλικό αυτό χρησιμοποιούνταν στη λατρεία, η ονομασία του διατηρούσε και τα επιθέματα «μύστις, μυστιπόλος», δηλαδή «μυστικός γύψος», τον οποίον τον αποκαλέσαμε «μυητικός», ο γύψος της μυσταγωγίας, εφ' όσον επρόκειτο για το γύψο προς μύηση, το γύψο των μυστών. Ο ασβέστης και η κιμωλία, εκτός από τον πηλό, το αλεύρι και τα πίτυρα που επιβεβαιωμένα χρησιμοποιούνταν, ενδέχεται να ήταν εξ ίσου σε χρήση, ως υλικά με τη μορφή σκόνης (κονιάματος) για την παρασκευή μάσκας.

Στη μαγεία, επαλειπτικό μέσο του προσώπου σηματοδοτεί ο όρος «μυστήριον». Μορφολογικά, ο όρος αυτός αποτελεί ενικό αριθμό του κατ' εξοχήν θρησκευτικού όρου «μυστήρια», με τον οποίον μοιράζεται την ίδια ετυμολογία. Στους δημόσιους σατιρισμούς (χλευασμούς), τους προδρόμους του αρχαιοελληνικού δράματος, οι ποιητές στις εκδηλώσεις τους επάλειψαν τα πρόσωπά τους με πηλό, γύψο ή και μούστο.

Η συγκάλυψη, η παραλλαγή του προσώπου κάτω από μία μάσκα δηλώνει τη θεληματική, εθελοντική μεταβολή της εξωτερικής όψεως. Επιθυμητός στόχος αυτής της ιερής, που σημαίνει λατρευτικής, πράξεως ο οποίος με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται, είναι το να (παρα)μείνει κάποιος που δρα δημοσίως αγνώριστος, άγνωστος, παρ' όλο που είναι και υφίσταται οντολογικά παρών. Να φύγει από αυτό που είναι όντας ο ίδιος και παραμένοντας συνάμα αυτό που είναι. Πρόκειται για μία ιδιωματική, ιδιαίτερου είδους, προσωπικά θεληματική, εσκεμμένη απουσία εν τη παρουσία. Κύριο μέσο αυτού του εγχειρήματος αποτελεί η μάσκα. Σκοπός είναι να απουσιάζει η πραγματική ταυτότητα του υποκειμένου που ενεργεί, να μην διαφαίνεται ο αυτουργός, χωρίς όμως να γίνεται ο ίδιος κάποιος άλλος, κι όλα αυτά εξ αιτίας συγκεκριμένων λόγων. Η εντύπωση (effect) η οποία προκύπτει απηχεί τη μυστηριότητα, τη μυστικότητα του δρώμενου. Το φαινόμενο της απόκρυψης του προσώπου το συναντούμε στο χώρο του μύθου, της μυστηριακής λατρείας και της μαγείας, απ' όπου σε μια χρονική στιγμή ξεπηδάει κάνοντας «άλμα εις μήκος» και περνάει σε έναν μη θρησκευτικό χώρο – στους ποιητές του Δήμου και των πλατειών, γεγονός (ως χώρος και χρόνος) το οποίο αποτελεί τα πρόθυρα της σκηνογραφικής δραματικής ποίησης. Το φαινόμενο της απόκρυψης του προσώπου καθιστά ικανή την πραγματοποίηση δημόσιων σατιρισμών (χλευασμών).

Η ιδέα της παραλλαγής και μεταμπίεσης, της εσκεμμένης συγκάλυψης της ταυτότητας του ανθρωπίνου προσώπου ένεκεν συγκεκριμένου

σκοπού αποτελεί διαχρονικό στοιχείο και σημείον αναφοράς στα παραπάνω πεδία δραστηριότητας του ανθρώπου, ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για τελετουργικό θάνατο, απόκρυψη και αλλοίωση αυτού καθ' αυτού του υποκειμένου σε σχέση με τους άλλους ή ερμηνεία (υποκριτική απόδοση) ετέρου χαρακτήρα ενώπιον τρίτων. Διαχρονικά, η ιδέα αυτή εμπεριέχει μία ιδιόμορφη δυαδικότητα, εγκυμονεί μία δίπτυχη σύσταση: ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται τόσο σαν δημόσια όσο και σαν μυστική όψη· ως δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Καθ' όλη τη διάρκεια, βρίσκεται κανείς μπροστά στα μάτια των άλλων, ενώπιον όλων, ενώ παράλληλα παραμένει άγνωστος, αινιγματικός, μυστήριος μέχρι τέλους. Εκφεύγει αυτών, παρ' όλο που συνέχεια είναι παρών, όντας ο ίδιος. Αυτόν τον τρόπο «υπάρξεως» αποκαλέσαμε μυστηριακό, ρεαλιστικό μα και συνάμα μυστικό τρόπο παρουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Πρωτογενείς πηγές.

Harpocratio: *Harpocratonis Lexicon in decem oratores atticos*, tomus I, ed. G. Dindorfii. Oxonii: Typographeum Academicum 1853.

Nonnus: *Nonni Dionysiaca*, ed. Firmin-Didot. Paris 1856.

PMag: *Papyri Graecae Magicae. Die Griechischen Zauberpapyri*. (2 vols), ed. K. Preisendanz, Albert Henrichs. Stuttgart: Teubner 1974.

Plutarchus: *Plutarchi de proverbii Alexandrinorum libellus ineditus*, ed. O. Crusius. Tübingen: Fues&Kostenbader 1887.

Scholia: *Scholia in Aristophanem. Scholia vetera in Nubes*, ed. D. Holwerda 3,1 et *Scholia scholiorumque partes editionis Aldinae propria*, ed. W.J.W. Koster. Groningen 1977.

Β' Δευτερογενείς πηγές.

Beekes 2009: Beekes, R., *Etymological Dictionary of Greek*. Indo-European Etymological Dictionary Series, Brill, Leiden.

Burkert 1985: Burkert, W., *Greek Religion*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.

Elijade 1991: Elijade, M., *Istorija verovanja i religijskih ideja*, I, Beograd: Prosveta.

Harrison 1912: Harrison, J.E., *Themis. The social origins of Greek religion*. Cambridge: University Press.

Marcellus 1856: Comte de Marcellus, L. (μετάφραση και σχόλια). Nonnos de Panopolis, *Les dionysiaques ou Bacchus*. Paris: L.Comon.

Фемиди Касапис 2015: Фемиди Касапис, Ј., Терминологија грчких мистерија и њена хришћанска осмишљења («Н ορολογία των αρχαιοελληνικών Μυστηρίων και η χριστιανική δικαίωσή της», διδακτορική διατριβή διαθέσιμη στο ψηφιακό αρχείο της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης „Светозар Марковић“ του Βελιγραδίου).

Фемиди Касапис 2016: Фемиди Касапис, Ј., О мистима. Уз песму и игру, *Теолошки погледи*, XLIX, 3, 501-514. . (Περί μυστών. Με ποιήματα και χορούς. Θεολογικές προσεγγίσεις)

Фемиди Касапис 2019: Фемиди Касапис, Ј., Старогрчки као језик струке у образовању учитеља, *Иновације у настави*, XXXII, 2, 57-65. (Η αρχαιοελληνική γλώσσα ως γλώσσα ειδικότητας στην εκπαίδευση και κατάρτηση διδασκάλων. Καινοτομίες στη διδασκαλία)

Γ' Ιστοσελίδες :

<http://www.archive.org>

<http://www.classics.mit.edu>

<http://www.perseus.tufts.edu>

<http://www.theoi.com>

Еλένη Φέμιτς Κασάπη

Еλένη Φέμιτς Κασάπη

(Jelena Femić Kasapis)¹⁸

Ορθόδοξος Θεολογική Σχολή

Πανεπιστημίου Βελιγραδίου

Πιθανές καταβολές περι τής προελεύσεως τής χρήσεως τής μάσκας στο αρχαίο δράμα

Сажетак: Ово излагање представља део ширег историјско-филолошког истраживања које се бави мистеријским обредима. Досадашње анализе довеле су до идеје маске и мазања. Писана сведочанства потврђују да су у антици припадници обреда, магијских ритуала и песници приликом наступа наносили на себе намазна средства, чиме се установљује идејна повезаност мистеријских култова и античке драме преко појма маске. Учесници мистеријских култова прекривали су своја лица. Чин се спроводио наношењем маске сачињене од глине и мекиња. Порекло ове праксе везује се за Титане и страдање бога Диониса. Намазно средство Титана био је гипс. У култу, термин γύψος уз придевске допуне бележи значење „иницијацијски / мистички гипс“ и то је гипс миста. У магији, намазно средство за лице означава термин μυστήριον. Он чини граматичку једину превасходног грчког термина за обред, μυστήρια, с којим дели исту етимологију. У јавним ругалицама, претходници античке драме, песници на својим наступима премазују лица глином, гипсом или мустом.

Скривање лица под маском читује вољну измену лика као својеврсно одсуство у присуству. Ефекат који се постиже је тајанственост, тајновитост, мистериозност. Идеја маскирања, намерног скривања себе и свог идентитета стална је у поменутиим доменима у којима читује обредну смрт, скривање себе од других, односно тумачење другог другим. На дијахроничкој равни показује структуралну контрастну двострукост – поседује јавни и тајни аспект: све време се налазити пред очима других а до краја остати непознат, загонетан, тајан(ствен); а ипак присутан. Овај модел постојања назвали смо мистеријским, мистичким начином присуства.

Кључне речи: мазање, маска, лице, намазно средство, глина, гипс, обред, муст, песници.

¹⁸ jkasapis@bfspc.bg.ac.rs (jkasapisd@gmail.com)